

Het relationele paradigma

De bestaanswijze van literatuur en haar contact met de lezer

Naam: Zwijnenburg, C.A. (Cynthia)
Studentennummer: 5914353
Universiteit: Universiteit Utrecht
Faculteit: Geesteswetenschappen
Departement: Filosofie en religiewetenschappen
Afdeling: Filosofie
Cursuscode: FI3V19053
Inleverdatum: 25 juni 2021
Begeleider: prof. dr. Teun Tieleman
Tweede lezer: dr. Menno Liefers
Aantal woorden: 7920
bronvermeldingstijl: Chicago 16

Woordbij II

Een woord is niet een bij.
Het ligt al dagen stil
in de vensterbank
zo licht van dood
dat ik het uit
wil spreken.

- Maria Barnas¹

---

¹ Maria Barnas, “Woordbij II,” in *Nachtboot 2^e dr.* (Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot, 2019), 66.

Samenvatting

In deze thesis behandel ik het werk *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma* van de filosoof Aukje van Rooden. In dit werk pleit Van Rooden voor een nieuw paradigma dat het theoretisch vacuüm, dat is ontstaan na het einde van de Romantiek, moet vervangen. In de Romantiek bestond het romantische paradigma. De romantici streefden in dit paradigma naar de verbinding tussen tegendelen en heterogene elementen, zoals autonomie en engagement. Esthetische autonomie werd volgens de romantici niet beïnvloed door dogma's. Na het einde van de Romantiek is volgens Van Rooden het weggefallen romantische paradigma niet vervangen voor een ander paradigma en is er een spraakverwarring over het begrip 'autonomie' ontstaan. Van Rooden biedt als oplossing het relationele paradigma. Dit paradigma schetst een nieuwe benadering: een ontologische benadering die zich richt op het verbinding-leggend zijnde dat de literatuur is. De autonomie en het engagement van literatuur is gelegen in dit verbinding-leggend zijnde. In het relationele paradigma krijgt de lezer een grote verantwoordelijkheid, de lezer mag bepalen of hij een geschreven werk 'literair' wil noemen. Daarnaast stelt Van Rooden dat taal in het relationele paradigma van secundair belang is. In dit paper wordt de vraag gesteld: *in hoeverre kan taal als ontisch element van een (literair) werk van secundair belang zijn als de lezer bepaald of een werk al dan geen literair werk is?* In hoofdstuk 1 'Het romantische paradigma' plaats ik Van Rooden in het filosofische debat over de romantische invloeden op de hedendaagse kunst- en literatuurbeschouwing en zet ik het romantisch paradigma uiteen. Ik licht in hoofdstuk 2 'Het relationele paradigma' het relationele paradigma van Van Rooden toe. In hoofdstuk 3 'De verantwoordelijkheid van de lezer en taal als element' zet ik mijn punten van kritiek uiteen.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 – Het romantische paradigma	6
1.1 Romantische invloeden: hedendaags debat binnen de filosofie	6
1.2 Afbrokkeling van de verbinding tussen kunst en werkelijkheid	8
1.2.1 Het individuele en de gemeenschap	8
1.2.2 Autonomie en literaire autonomie	9
1.3 De spraakverwarring van de moderne tijd	10
1.4 Samenvatting	11
Hoofdstuk 2 – Het relationele paradigma	12
2.1 Literatuurvergetelheid, ontisch niveau en ontologisch niveau	12
2.2 Relationaliteit en literatuur als in-de-werld-zijn	13
2.3 Literaire autonomie, maatschappelijke relevantie en verbinding-legend zijnde	15
2.4 Verantwoordelijkheid van de lezer en een casuïstisch perspectief	16
2.5 Samenvatting	17
Hoofdstuk 3 – De verantwoordelijkheid van de lezer en taal als element	19
3.1 Verantwoordelijkheid van de lezer	19
3.2 Taal als element en de materiële tekstvorm	21
Conclusie	24
Bibliografie	25

Inleiding

Het debat over autonomie binnen de literatuur bestaat uit twee kampen: aanhangers van geëngageerde literatuur leggen de nadruk op het idee dat literatuur maatschappelijk relevant is. Aanhangers van de opvatting dat literatuur een autonome taaleenheid is, leggen de nadruk op haar gesloten domein dat losstaat van de maatschappij. De filosoof Aukje van Rooden biedt in haar werk *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma* een nieuw perspectief op de oorzaak van dit debat. Van Rooden is van mening dat na het einde van de Romantiek het theoretisch fundament van het romantische paradigma voor de benadering van literatuur is weggefallen. Dit heeft volgens Van Rooden twee gevolgen: 1) na de Romantiek is het romantische paradigma niet vervangen voor een nieuw paradigma waarmee literatuur begrepen kan worden en 2) door het theoretische vacuüm is er in de moderniteit een spraakverwarring ontstaan over het begrip ‘autonomie’, met als gevolg dat autonomie de tegenhanger werd van geëngageerde literatuur.² Van Rooden pleit voor een nieuw paradigma dat het theoretisch vacuüm vervangt: het relationele paradigma. Het relationele paradigma bestaat uit een theoretisch fundament dat de scheiding tussen literaire autonomie en geëngageerde literatuur overbrugt.³ Dit theoretisch fundament baseert Van Rooden op theorieën uit de filosofie die gaan over relationaliteit.

Van Rooden stelt een ontologische benadering van literatuur voor. Op ontologisch niveau is literatuur een verbinding-legend zijnde, dit zijnde vormt de bestaanswijze van literatuur. Vanuit haar bestaanswijze maakt literatuur contact met de lezer. Dit contact is een belangrijk onderdeel om een geschreven werk ‘literair’ te noemen. Zo stelt Van Rooden dat alle geschreven werken ‘literair’ genoemd kunnen worden, mits de lezer een geschreven werk ‘literair’ wil noemen.⁴ Deze keuze baseert de lezer niet op ontische kenmerken, zoals genre en thematiek, maar op het contact dat hij heeft met de bestaanswijze van literatuur. Met deze opvatting geeft Van Rooden een grote verantwoordelijkheid aan de lezer. Van Rooden stelt daarenboven in haar sub-paragraaf ‘Aanzet tot een duurzaam kader voor literatuurbeschouwing’ dat in het relationele paradigma taal slechts een element van de literaire werking is; taal is van secundair belang.⁵ Het primaire belang van de literaire werking is de singuliere relaties die zij vanuit haar verbinding-legend zijnde aangaat met de wereld van de lezer. Van Rooden pleit in het relationele paradigma voor een nieuw perspectief op de verhouding tussen de lezer en de bestaanswijze van literatuur en beschouwt taal slechts als een element op ontisch niveau. Dit brengt mij tot de volgende hoofdvraag: *in hoeverre kan taal als ontisch element van een (literair) werk van secundair belang zijn als de lezer bepaald of een werk al dan geen literair werk is?*

Ik zal in hoofdstuk 1 ‘Het romantische paradigma’ het romantische paradigma uiteenzetten. Dit is namelijk van belang om te begrijpen waar Van Rooden zich deels op baseert, het idee van tegenpolen

---

² Aukje van Rooden, “Inleiding – Het autonomie-debat,” in *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 23.

³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 79.

⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 102.

overbruggen, en van afkeert. In hoofdstuk 2 'Het relationele paradigma' behandel ik het nieuwe paradigma waarmee Van Rooden een nieuw perspectief biedt op de bestaanswijze van literatuur en haar contact met de lezer. Tot slot beargumenteer ik in hoofdstuk 3 'De verantwoordelijkheid van de lezer en taal als element' mijn punten van kritiek op de verantwoordelijkheid van de lezer en mijn kritiek op de opvatting dat taal van secundair belang is.

Hoofdstuk 1 – Het romantische paradigma

De Romantiek was een kunststroming binnen de westerse cultuur in de periode van het einde van de achttiende eeuw tot halverwege de negentiende eeuw. Ook al ligt deze tijdsperiode al een stuk achter ons, toch stellen enkele filosofen die zich verdiepen in de invloed van de Romantiek op de moderniteit, dat de Romantiek nog steeds van invloed is op hoe men kunst beschouwt. Aangezien dit hedendaagse debat van belang is om te begrijpen waartegen Van Rooden zich afkeert, zal ik allereerst in onderdeel 1.1 twee tegenwoordige opvattingen over de Romantiek toelichten aan de hand van de filosofen Maarten Doorman en Jacques Rancière. Daarna zal ik in onderdeel 1.2 Van Rooden positioneren in dit debat en zal ik Van Roodens interpretatie over het romantische paradigma uiteenzetten. In onderdeel 1.3 leg ik de hedendaagse spraakverwarring omtrent het begrip ‘literaire autonomie’ uit.

1.1 Romantische invloeden: hedendaags debat binnen de filosofie

De filosoof Maarten Doorman schrijft in het hoofdstuk ‘Autonomie, romantiek en engagement’ uit zijn werk *De navel van Daphne* over de romantische orde. In dit hoofdstuk toont Doorman aan dat romantici als opvatting hadden dat de kunst kon bijdragen aan het herscheppen van de wereld, waardoor de wereld veranderde en anders werd waargenomen.⁶ Dit past bij het romantische idee dat één kunstwerk nooit in staat is om geïsoleerd van de wereld te staan, maar samenhangt met de wereld.⁷ Doorman stelt dat hedendaagse kunstenaars (maar ook kunstenaars uit de negentiende en twintigste eeuw) die zich pogen te ontworstelen aan de ideeën van de romantici, nog steeds gevangen zitten binnen het romantische kader. Doorman onderbouwt dit door middel van zijn voorbeeld over kunstenaars die zich aansloten bij de *l’art pour l’art*-beweging in het begin van de negentiende eeuw. De kunstenaars die deze stroming aanhingen distantieerden zich van de dagelijkse maatschappij door zich te keren tot de autonome wereld van de kunsten, die volgens de *l’art pour l’art*-beweging losstaat van de maatschappelijke wereld. Deze roep tot het scheiden van kunst en maatschappelijke relevantie, bracht met zich mee dat de *l’art pour l’art*-kunstenaars zich trachtten te onttrekken aan hun aansprakelijkheid als ze met hun werken wilde provoceren. Door dit idee van ‘onaansprakelijkheid’ konden de kunstenaars provoceren tegen het alledaagse moraal, maar, stelt Doorman, een provocatie kon zich louter afspelen binnen de maatschappelijke veld.⁸ Met dit voorbeeld onderbouwt Doorman dat afstand nemen van het romantische kader niet mogelijk is. Want kunstenaars die pleiten voor een autonome wereld van de kunsten en op die manier de verwevenheid tussen esthetische autonomie en maatschappij willen ontkoppelen, laten dit voltrekken binnen het romantische kader: ze provoceren door middel van hun kunst bij wijze van poging de wereld te veranderen.⁹

---

⁶ Maarten Doorman, “Autonomie, romantiek en engagement,” in *De navel van Daphne. Over beeldende kunst en engagement* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker/Prometheus, 2016), 71/79.

⁷ Doorman, *De navel van Daphne*, 71/72.

⁸ Doorman, *De navel van Daphne*, 74.

⁹ Doorman, *De navel van Daphne*, 74/75.

De filosoof Jacques Rancière schrijft in zijn werk *Het esthetische denken* over het esthetische regime dat is ontstaan in de Romantiek. Rancière stelt dat het esthetische regime in de hedendaagse moderniteit nog steeds de basis vormt voor het beschouwen van kunst als uitingsvorm van een zijnswijze. Het uiten van een zijnswijze staat tegenover de opvatting dat kunst bij moest dragen aan de ethos en staat tegenover de opvatting dat kunst van referentiële betekenis diende te zijn.¹⁰ Het esthetische regime heeft de voorgaande regimes, het ethische regime en het representatieve regime, vervangen. Het ethische regime was erop gericht beelden te vormen in de kunst die van invloed waren op het ethos van de mens, door bijvoorbeeld opvoedkundig te zijn. Het representatieve regime was erop gericht een weerspiegeling van politieke en sociale activiteiten in de maatschappij te vormen.¹¹ Het esthetische regime is losgekoppeld van vaste vormen van werkwijzen, omdat “de identificatie van kunst niet langer plaatsvindt door een onderscheid te maken tussen werkwijzen, maar door het onderscheiden van een zijnswijze die uitsluitend waarneembaar is bij kunstwerken.”¹² In het esthetische regime worden kunstwerken geïdentificeerd door hun koppeling met een specifieke groep van het zintuiglijk waarneembare.¹³

Rancière koppelt de verscheidene regimes aan het zintuiglijke waarneembare. Rancière definieert ‘zintuiglijk waarneembare’ als een “systeem van waarneembare vanzelfsprekendheden.”¹⁴ Deze zintuiglijke vanzelfsprekendheden, die zich in de werkelijkheid bevinden, bepalen de structuren van waaruit de mens het kunstwerk beschouwt. Welke groep van waarneembare vanzelfsprekendheden in het esthetische regime worden aangesproken, wisselt constant met als doel dat het zintuiglijk waarneembare telkens uit zijn gevestigde verband wordt gehaald en vaste structuren worden opgebroken.¹⁵ Dit doel is het wezen van de kunst in het esthetische regime. Rancière beschouwt dit openbreken als een ‘zuivere opschorting’ omdat de kunst als “zodanig wordt ervaren”.¹⁶ Het esthetische regime heeft, aldus Rancière, bovendien de volgende kenmerken: ze is dynamisch, omdat ze zichzelf kan vernieuwen. Ze is temporeel, omdat het vernieuwde regime steeds tijdelijk duurt.¹⁷ Door kunst als temporeel en dynamisch te zien, committeert Rancière zich in feite aan het idee dat het esthetische regime niet kan worden vervangen door een ander regime, omdat vernieuwingen van het esthetische regime telkens uit het esthetische regime voortkomen.¹⁸

---

¹⁰ Jacques Rancière, “Het delen van het zintuiglijk waarneembare,” in *Het esthetische denken*, vert. Walter van der Star (Amsterdam: Valiz, 2007), 32.

¹¹ Rancière, *Het esthetische denken*, 28–32.

¹² Rancière, *Het esthetische denken*, 32.

¹³ Rancière, *Het esthetische denken*, 32.

¹⁴ Rancière, *Het esthetische denken*, 15.

¹⁵ Rancière, *Het esthetische denken*, 32.

¹⁶ Rancière, *Het esthetische denken*, 34.

¹⁷ Rancière, *Het esthetische denken*, 36/37.

¹⁸ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 30.

Door de ervaring van kunst wordt de wereld van de mens voortdurend opgebroken en herschapen. Zo stelt Doorman dat kunst betrekking heeft op hoe de mens de wereld (steeds opnieuw) kan gewaarworden en Rancière stelt dat kunst de waarneembare vanzelfsprekendheden telkens openbreekt.

Mijns inziens is bij beide filosofen af te leiden dat de Romantiek, nadat zij als heersende kunststroming is verdwenen, toch geïnternaliseerd is geraakt in de mens en in de wijze waarop de mens zich verhoudt tot kunst. In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik aantonen dat Van Rooden inderdaad waarneemt dat er een bepaalde – in haar optiek spraakverwarrende – vorm van de Romantiek geïnternaliseerd is geraakt. Deze vorm is echter niet gefundeerd in het gedachtegoed waarop de Romantiek in de achttiende eeuw ontstond. Ik zal allereerst haar positie in het debat toelichten, daarna het romantische paradigma vanuit Van Roodens visie uiteenzetten en tot slot zal ik eindigen met de moderne spraakverwarring over het begrip ‘autonomie’.

1.2 Afbrokkeling van de verbinding tussen kunst en werkelijkheid

Van Rooden is het eens met Rancière en Doorman dat de romantici stelden dat kunst, dus ook literaire werken, in verbinding stond met de werkelijkheid. Terwijl Doorman en Rancière stellen dat het fundament van de Romantiek in de tegenwoordige kunstopvatting nog van invloed is, stelt Van Rooden dat dit niet het geval is. Na het einde van de Romantiek is het romantisch fundament over de verbinding tussen autonomie en engagement volgens Van Rooden weggefallen, met als gevolg dat een spraakverwarring van het begrip ‘autonomie’ is ontstaan. In wat volgt zullen wij Van Roodens opvatting van Romantiek nader onder de loep nemen.

1.2.1 Het individuele en de gemeenschap

Van Rooden begint haar uiteenzetting over het romantische paradigma bij de notie van het individuele. Deze notie van het individuele is na de Romantiek uit het oog verloren. Voor het verhelderen van deze notie refereert Van Rooden naar het werk ‘Fragmenten’ van de letterkundige en literaire theoreticus Friedrich Schlegels (1772–1829) uit het tijdschrift *Athenaeum* (1798-1800). De romantici streefden met de notie van het individuele naar verbondenheid door individuele tegendelen en heterogene elementen in harmonie te brengen.¹⁹ Het individuele betekent niet hetzelfde zoals het in de huidige samenleving betekent, dit verwoord Van Rooden als volgt: “Met deze notie verwijs ik niet naar de toenemende *individualisering* die vanaf de moderniteit in gang is gezet, maar naar het typisch romantische streven naar het ongedeelde (*in-dividuum*), dat wil zeggen naar *ondeelbare eenheid*. [...] Het individuele betreft in de eerste plaats het ongedeelde in algemene zin. [...] niet alleen betrekking op personen, maar [het ongedeelde] moet in feite – en uit principe – overal aan toegeschreven worden.”²⁰ Het individuele is op

---

¹⁹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 34/37.

²⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 34.

drie niveaus werkzaam: subject, kunst en maatschappij. Deze drie niveaus maken deel uit van het streven naar een ondeelbare eenheid.²¹

In Van Roodens uitleg over het individuele richt zij zich op het individuele van de poëzie. De poëzie moet in de romantische context anders worden geïnterpreteerd dan in de hedendaagse context. Romantici verwezen met poëzie naar “creativiteit in de breedste zin van het woord”²², wat betekent dat ze middels ‘de poëzie’ niet uitsluitend dichtkunst bedoelden. Romantici beschouwden poëzie als de scheppende en creatieve kracht die altijd in wording is en werkzaam is in de wereld. ‘Altijd in wording’ refereert niet naar het tot stand gekomen werk, maar naar het vermogen van poëzie om te vormen.²³ Dit maakt dat poëzie meer is dan slechts een uiting van een subjectieve geest, poëzie is de ‘grote vereniger’. Dit geeft Van Rooden als volgt aan: “zij [poëzie] moet alle afzonderlijke genres verenigen en zich verbinden met alle andere disciplines, waardoor er uiteindelijk een dynamisch geheel zal ontstaan. [...] Zij is namelijk tegelijkertijd datgene wat alle elementen met elkaar verbindt en een van die elementen. Zij vertegenwoordigt met andere woorden zowel een deel als het geheel.”²⁴ Poëzie is de gemeenschapsvormende kracht, omdat zij een ondeelbare eenheid vormt.

Het idee van deel-geheel-verhouding kan het beste begrepen worden aan de hand van het voorbeeld dat gaat over een molecuul. Een molecuul bestaat uit verschillende atomen. De verschillende atomen zijn individuen (ongedeelden) die met elkaar verbonden zijn in de molecuul. Het molecuul vormt de verbindingen van het geheel. De atomen, die delen van de molecuul vormen, smelten niet samen tot een eenheid, maar vormen een ongedeelde eenheid: de atomen blijven per stuk het individuele. Dit is wat romantici bedoelden met de deel-geheel-verhouding van literaire werken. De uiting van de kunstenaar in een literair werk vormt dat het literaire werk ongedeeld is, maar tegelijkertijd staan de verwerkte ideeën in een kunstwerk niet los van de tijdsgeest en de werkelijkheid waarin het wordt geschreven.²⁵ Door een gedeelde tijdsgeest en werkelijkheid worden de literaire werken als delen verbonden in het geheel. Hieruit is af te leiden dat een literair werk nooit geïsoleerd staat van de werkelijkheid, maar juist een combinatie vormt tussen de uiting van de kunstenaar, gedeelde tijdsgeest en de werkelijkheid.

1.2.2 Autonomie en literaire autonomie

Nu is de vraag waar de romantici literaire autonomie plaatsten in de notie van het individuele. Van Rooden en Doorman tonen aan dat Kants werk *Kritik der Urteilskraft* (1790) een inspiratiebron was voor de romantici. Van Rooden legt uit dat Kants notie van autonomie verwijst naar het subject dat zichzelf wetten oplegt en zich niet laat leiden door dogma's. Toch was voor Kant deze vrijheid nooit zeker, omdat vrijheid niet waarneembaar is en de wereld bevat nu eenmaal heterogene factoren die

---

²¹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 41.

²² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 34.

²³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 37.

²⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 35.

²⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 36.

invloeden uitoefenen op het subject.²⁶ Een hoopgevende plek waar vrijheid zich, tot op bepaalde hoogte, manifesteert ligt in het esthetische oordeel, omdat dit oordeel onafhankelijk van vooroordelen en kennis is: het esthetische oordeel is een autonoom oordeel.²⁷ Doorman legt in zijn werk *De navel van Daphne* uit dat Kant autonomie aan esthetica koppelde en hierbij het zwaargewicht legde op de autonomie van het smaakoordeel. Zo is een esthetisch smaakoordeel volgens Kant vrij, omdat het niet wordt beïnvloed door politieke en maatschappelijke overtuigingen en door economische en sociale motiveren. Hierdoor staat het autonome esthetische oordeel op zichzelf en is zij volkomen zuiver.²⁸

Doorman toont aan dat ook voor de romantici het vermogen van zelfwetgeving tot de idee van autonomie behoorde. De idee van zelfwetgeving richtte zich op kunst die niet tot stand kwam door invloeden van heterogene factoren, zoals bijvoorbeeld mecenasen en heersende kunstconventies.²⁹ De zuiverheid van kunst is niet gelegen in haar waarheidsgetrouwe afbeelding, maar is gelegen in haar uitbeelding en is gelegen in de verbinding die ze middels deze uitbeelding aangaat met het bestaan van mensen. Dit geeft Van Rooden als volgt aan: “De autonomie van de romantische orde ging voortaan het bestaan van de kunstenaars bepalen en ons spreken, denken over en ervaren van kunst vastleggen.”³⁰ Tegelijkertijd stond esthetische autonomie in verbinding met de wereld. Volgens Van Rooden stelden de romantici, anders dan Kant, dat de tegenpolen autonomie-engagement en autonomie-heteronomie in harmonie konden worden samengebracht.³¹

Van Rooden is uiteindelijk van mening dat het individuele (of ongedeelde) van de poëzie autonoom was binnen het romantische paradigma. Poëzie was de grote vereniger die verbindingen aanging met tegenpolen en heterogene elementen. Volgens Van Rooden was poëzie in de Romantiek niet onderworpen aan opgelegde wetten, ze werd slechts gevormd door haar eigen wetten. In deze positie van grote vereniger en creatieve kracht lag volgens de romantici de esthetische autonomie van poëzie.³²

1.3 De spraakverwarring van de moderne tijd

Tegenwoordig wordt het literaire debat gevoerd vanuit twee kampen: anti-autonomisten en autonomisten. De autonomisten, die waarde hechten aan het esthetisch opvoedende aspect van literatuur, staan tegenover de anti-autonomisten, die waarde hechten aan het sociaal opvoedende aspect van literatuur.³³ Deze twee kampen zijn niet verenigbaar en de discussies bevinden zich al langere tijd in een impasse. Begripsverandering van literaire autonomie heeft ertoe geleid dat literatuur in de autonomieopvatting wordt beschouwd als een individu met haar eigen afgesloten domein. Dit is echter een spraakverwarring van het romantische begrip ‘het individuele’, dat als deel in verbinding stond met

---

²⁶ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 41/42.

²⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 42.

²⁸ Doorman, *De navel van Daphne*, 69.

²⁹ Doorman, *De navel van Daphne*, 65–67.

³⁰ Doorman, *De navel van Daphne*, 68.

³¹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 43.

³² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 43/44.

³³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 60.

het geheel.³⁴ Bovendien duidt Van Rooden aan dat externe factoren die van invloed zijn op de betekenis van een literair werk, zoals de intentie van de dichter, de interpretatie van de lezer en de koppeling met de werkelijkheid, in de moderne autonomieopvatting buiten beschouwing worden gelaten.³⁵ Vlaamse dichter Paul van Ostaijen (1896 – 1928) past bij de opvatting dat literaire werken autonome taalorganismes zijn, zoals bijvoorbeeld zijn gedicht ‘Meloëe’. ‘Meloëe’ is opgebouwd volgens een vaste structuur die de nadruk legt op de klanken van woorden, allitererende woorden, herhaling en taalritme.³⁶ Door verscheidene connotaties en de spraakverwarring, wordt literaire autonomie niet meer geïnterpreteerd volgens het romantische paradigma. Literaire autonomie betekent in het huidige literaire debat niet meer het individuele dat in verbinding staat met het geheel, maar literaire autonomie is ‘individu’. Zij staat op zichzelf en heeft haar eigen domein los van de wereld.

1.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik aangetoond dat romantici streefden naar verbondenheid door tegendelen en heterogene elementen samen te brengen middels hun idee van deel-geheel-verhouding. Het individuele was een ongedeeld deel dat in verbinding stond met het geheel. Poëzie, in romantische betekenis, vormde het geheel middels haar gemeenschapsvormende kracht. Van Rooden stelt dat dit idee van deel-geheel-verhouding na het einde van de Romantiek is weggefallen en niet door een ander paradigma is vervangen. Het individuele is in de moderne definitie verward met het begrip ‘individualisering’ dat duidt op terugtrekken, isolatie en autonomie die losstaat van de werkelijkheid.

---

³⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 58.

³⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 22.

³⁶ Erica van Boven en Mary Kemperink, “Literaire ontwikkelingen 1918–1930,” in *Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de negentiende en twintigste eeuw*, 2^e dr. (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2012), 182–183.

Hoofdstuk 2 – Het relationele paradigma

In hoofdstuk 1 heb ik het romantische paradigma uiteengezet en heb ik toegelicht dat Van Rooden stelt dat het theoretisch fundament van de Romantiek al sinds het einde van de Romantiek is weggefallen. Dit is in tegenstelling tot de filosofen Rancière en Doorman die van mening zijn dat het theoretisch fundament nog steeds bestaat. In dit hoofdstuk zet ik Van Roodens pleidooi voor een nieuw paradigma dat het theoretisch vacuüm moet vervangen uiteen.³⁷ Van Rooden baseert haar paradigma op filosofische theorieën van Jean-Luc Nancy en Maurice Blanchot die gaan over relationaliteit en over singuliere verbindingen.³⁸ Ik zal allereerst Van Roodens ideeën over ‘literatuurvergetelheid’ en over de ontologische benadering in onderdeel 2.1 toelichten, waarna ik in onderdeel 2.2 ontologie zal koppelen aan relationaliteit. In onderdeel 2.3 koppel ik literaire autonomie aan het verbinding-leggend zijnde dat literatuur is. In onderdeel 2.4 zet ik Van Roodens idee over de verantwoordelijkheid van de lezer en haar idee dat taal van secundair belang is.

2.1 Literatuurvergetelheid, ontisch niveau en ontologisch niveau

Van Rooden begint bij Martin Heideggers begrip ‘zijnsvergetelheid’. Heidegger stelde dat de mens lijdt aan zijnsvergetelheid, omdat de mens zich louter richt op het meetbare, het concrete; op de eigenschappen van de zijnden, met als gevolg dat de mens voorbijgaat aan het *zijn* van die zijnden. Van Rooden stelt dat dit tevens het geval is in de literatuur “op dezelfde manier [...] zijn we in de loop der tijd vergeten stil te staan bij het wonderbaarlijke feit dat er zoiets bestaat als literatuur, bij de uitzonderlijke bestaansvorm die literatuur eigenlijk is”³⁹ en smelt Heideggers begrip om tot ‘literatuurvergetelheid’. Van Rooden hanteert in haar idee van ‘literatuurvergetelheid’ Heideggers onderscheid tussen het ontologische en ontische van zijnden. Het ontische niveau gaat over bestaande dingen (bestaande zijnden) zoals een tafel, een boek, een kast. Deze dingen hebben concrete eigenschappen: in een kast zet je boeken en op een stoel kun je zitten. Binnen de literatuur zijn concrete eigenschappen bijvoorbeeld thematiek, genre en receptiegeschiedenis.⁴⁰ Het ontologische niveau gaat niet over de eigenschappen van een ding; het ontologische richt zich op het *zijnswijze* van dingen. Zijn is geen eigenschap, maar de wijze waarop een ding zich voordoet voordat mensen eigenschappen aan een ding toeschrijven.⁴¹ Van Rooden wil de ontologische dimensie betrekken bij de literatuur, omdat het ontologische niveau betrekking heeft op de literaire autonomie. Deze autonomie zit volgens Van Rooden verwerkt in het verbinding-leggende zijnde dat literatuur is.⁴²

---

³⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 24.

³⁸ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 77.

³⁹ Michael Wheeler, “Martin Heidegger,” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition)*, ed. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/> (geraadpleegd 31 mei 2021).

⁴⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 80/81.

⁴¹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 80.

⁴² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 80/81.

2.2 Relationaliteit en literatuur als in-de-wereld-zijn

Van Rooden baseert literatuur als verbinding-legend zijnde op drie werken die gaan over relationaliteit. Deze drie werken zijn van: de conservator Nicolas Bourriaud en de filosofen Jean-Luc Nancy en Maurice Blanchot. Nicolas Bourriaud pleit in zijn essay *Esthétique relationnelle* (1998)⁴³ voor participatiekunst. Hij baseert dit op een ontwikkeling in de jaren negentig onder kunstenaars die, in de woorden van Van Rooden, “de bestaanswijze van kunstwerken zelf centraal [wilden] (te) stellen.”⁴⁴ De bestaanswijze van kunstwerken ligt niet verscholen in haar geïsoleerde domein, niet in de representatie van een sociale of politieke boodschap en niet in de representatie van een stijlform.⁴⁵ De bestaanswijze van kunstwerken dient niet gezocht te worden in de ‘vorm’, omdat dit begrip wisselende betekenissen heeft. De vorm waar Bourriaud zich op richt gaat verder dan de materiële vorm van het kunstwerk. Hij focust zich op vorm als verbindend element. Dit verbindende element kan beter ‘vorming’ worden genoemd, stelt Bourriaud, want vorming heeft dynamische samensmeltingen als kenmerk. Vorming heeft betrekking op de relatie van een werk tot de toeschouwer, tot de ruimte en tot de tijd.⁴⁶ Een werk wordt pas als kunstwerk erkend door de tot stand gekomen eenmalige relatie.⁴⁷ Bij de voltrokken eenmalige relatie tussen het kunstwerk en de toeschouwer, transponeert het kunstwerk een werkelijkheid naar de werkelijkheid van de toeschouwer. Dit noemt Bourriaud *co-existence criterion*, omdat de tijdelijke relatie zich uit in een eenmalige dialoog tussen het kunstwerk en de toeschouwer.⁴⁸ De tot stand gekomen relatie is geen permanente toestand, maar gebeurt telkens opnieuw.

Van Rooden toont aan dat Nancy in zijn werk *Le sens du monde* (1993) heeft geschreven over ‘de wereld tussen haakjes zetten’ waarin hij pleit voor een ontologische benadering van de wereld. Een uitspraak die refereert naar ‘de wereld’ suggereert het idee dat deze uitspraak naar een statische en ontische entiteit verwijst. Dit is volgens Nancy niet mogelijk, want ‘de wereld’ bestaat niet. Nancy onderbouwt dit door te stellen dat een transcendente wereld buiten de werkelijkheid van de mens niet bestaat. De enige wereld die de mensheid heeft, is de wereld waarin zij is. Deze wereld wordt gevormd door en verandert telkens door tijdelijke samenkomsten van dynamische relaties tussen mensen en entiteiten.⁴⁹

Van Rooden toont bovendien aan dat Nancy stelt dat de literatuur op ontologisch niveau bestaat en in-de-wereld-is.⁵⁰ Nancy koppelt aan de bestaanswijze van literatuur de etymologische betekenis van symbolisch, dit is niet in overeenstemming met de tegenwoordige interpretatie van het begrip

---

⁴³ Ik heb voor mijn thesis gebruik gemaakt van de Engelse vertaling *Relational Aesthetics*.

⁴⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 83.

⁴⁵ Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics*, trans. Simon Pleasance and Ronza Woods (Dijon: Les Presses du réel, 2002), 9/14.

⁴⁶ Bourriaud, *Relational Aesthetics*, 21.

⁴⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 83.

⁴⁸ Bourriaud, *Relational Aesthetics*, 56–58.

⁴⁹ François Raffoul, “The Creation of the World,” in *Jean-Luc Nancy and Plural Thinking : Expositions of World, Ontology, Politics, and Sense*, ed. Peter Gratton and Marie-Eve Morin (Albany: State University of New York Press, 2012), 17/18.

⁵⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 84/85.

‘symbolisch’. Tegenwoordig is een symbool een betekenisdrager. Zoals bijvoorbeeld de klapproos een symbolisch teken is voor de Eerste Wereldoorlog, omdat de bloem groeit op de plekken waar veldslagen hebben plaatsgevonden. De klapproos representeert de veldslagen van de Eerste Wereldoorlog. De etymologische betekenis van symbolisch – het Griekse woord *symbolon* – is afgeleid van *sunballein*, dit refereert naar ‘verbinden’ en ‘samen werpen’.⁵¹ In de Griekse praktijk verwees samen werpen naar het breken van een aardewerk dat tot doel had de scherven onder de medestanders te verdelen. Het samenbrengen van de scherven bij een volgende (toevallige) ontmoeting stond als bewijs voor hun verbintenis. De scherven zijn symbolisch, want zij staan voor het bewijs van verbintenis.⁵² De literatuur is symbolisch, omdat zij telkens de singuliere relaties van de wereld uitdrukt en tevens het precaire bestaan benadrukt.⁵³

De maatschappelijke waarde van een boek wordt in de moderne literatuur benaderd op ontisch niveau, stelt Van Rooden, met als gevolg dat de relevantie louter gezocht wordt in dat ene boek. De maatschappelijke waarde moet echter gezocht worden in de gehele literatuur en niet alleen in ‘dat ene boek’.⁵⁴ Deze stellingname leidt Van Rooden af van Maurice Blanchots theorie over ‘ontwerkelijkheid’. Blanchots theorie over de ‘ontwerkelijkheid’ is in overeenstemming met wat Nancy ‘de wereld tussen haakjes zetten’ noemt. Blanchot verwijst met ontwerkelijkheid niet naar een literaire wereld buiten de werkelijkheid, maar naar ‘het andere van alle werelden’. ‘Het andere van alle werelden’ verschilt van ‘andere wereld’, omdat de lezer gedurende het lezen niet in een andere wereld terecht komt, maar de literatuur breekt de wereld van de lezer open.⁵⁵ De bestaanswijze van literatuur *ontwerkelijk* de werkelijkheid waardoor het andere van de wereld zichtbaar kan worden. Van Rooden verduidelijkt dit als volgt: “het literaire perspectief is met andere woorden een onwerkelijk-makend perspectief. Het plaatst de status van de wereld zagezegd tussen haakjes – niet door er een andere imaginaire wereld voor in de plaats te stellen. [...] De ontwerkelijkheid van het werkelijke is dus het gevolg van het feit dat literatuur de gegeven werkelijkheid ‘uitschakelt’.”⁵⁶ De wereld wordt tijdens het lezen voor een moment uitgeschakeld, zodoende de literatuur ervoor kan zorgen dat de lezer nieuwe relatie(s) aangaat met de werkelijkheid.

Bourriaud, Nancy en Blanchot vatten kunst op als een *gebeurtenis* die tot stand komt in een eenmalige relatie.⁵⁷ Bourriauds term ‘participatiekunst’ verwijst in zijn werk naar kunstwerken en niet naar de literatuur. Volgens Van Rooden doet dit echter niet af aan waar Bourriaud voor pleit: de eenmalige relatie tussen het kunstwerk en toeschouwer. Nancy stelt dat de wereld tussen haakjes gezet moet worden, omdat de enige wereld die bestaat de wereld is waarin men leeft. Deze wereld wordt

---

⁵¹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 85.

⁵² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 85.

⁵³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 87.

⁵⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 97.

⁵⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 98.

⁵⁶ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 89.

⁵⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 89.

geconstrueerd door tijdelijke samenkomsten. De literatuur is symbolisch, omdat zij het bewijs is van de tijdelijke verbindingen tussen mens en de wereld. Blanchot stelt in lijn met Nancy dat de ontwerkelijkheid, die de literatuur op ontologisch niveau veroorzaakt, bijdraagt aan het leggen van nieuwe relaties met de werkelijkheid van de lezer.

2.3 Literaire autonomie, maatschappelijke relevantie en verbinding-leggend zijnde

Literaire autonomie bevindt zich, wat ik aangaf in onderdeel 1.3, in een patstelling.⁵⁸ De discussies over literaire autonomie worden gevoerd vanuit twee kampen: de autonomisten en de anti-autonomisten. Door de afbrokkeling van het theoretisch fundament van de Romantiek, is het romantische idee over het overwinnen van tegenpolen weggefallen. Van Rooden biedt als oplossing een ontologische benadering die ze aanduidt als ‘relationeel’ en die opposities verenigt. Het verenigen van opposities heeft Van Rooden afgeleid van de romantici. Daarom stelt Van Rooden dat het relationele paradigma een *herinterpretatie* is van “de aspiraties die het romantische paradigma kenmerkten”⁵⁹ en zal ze deze aspiraties “*herijken* en zodoende de maatschappelijke relevantie van literatuur vanuit de hedendaagse maatschappij te begrijpen.”⁶⁰ Zoals wij zagen, baseert Van Rooden haar herinterpretatie van autonomie en engagement op de relationele concepten van Bourriaud, Nancy en Blanchot. Tijdens het romantische paradigma lag de literaire autonomie in het individuele van de poëzie. Van Rooden verwijst in het relationele paradigma met het begrip ‘verbinding-leggend zijnde’ naar de autonomie van literatuur. Terwijl ze tegelijkertijd met het begrip ‘verbinding-leggend zijnde’ verwijst naar engagement met de werkelijkheid van de lezer. Hieruit is af te leiden dat engagement en autonomie verwerkt zitten in de notie van verbinding-leggend zijnde.

‘Relationaliteit’ betekent op het ontologisch niveau iets anders dan op het ontisch niveau. Op ontologisch niveau is literatuur een verbinding-leggend zijnde, terwijl op ontisch niveau literatuur vanuit een bepaalde context en volgens bepaalde eigenschappen wordt verklaard.⁶¹ Het nadeel van dit ontische niveau is dat de maatschappelijke relevantie slechts wordt gezocht bij een bepaalde categorie eigenschappen en contexten van literaire werken.⁶² Dit wil Van Rooden voorkomen: “Waaraan romans hun relevantie ontleen [is] namelijk niet toe te schrijven aan die ene roman – aan zijn thematiek, zijn overtuigingskracht of de biografie van zijn auteur –, maar aan *literatuur als zodanig*, dat wil zeggen aan het *bestaan van het fenomeen* literatuur.”⁶³ Het belang van literatuur zoekt Van Rooden niet in de opvatting dat een boek voor een bepaald doel dient, maar in de vraag waartoe het bestaan van literatuur dient.⁶⁴ Het antwoord op deze vraag is: de werkelijkheid van de lezer doorbreken.

---

⁵⁸ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 24.

⁵⁹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 79.

⁶⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 79.

⁶¹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 81/82.

⁶² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 94/95.

⁶³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 97.

⁶⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 97.

Het maatschappelijk belang van het doorbreken van de werkelijkheid is het besef te weegbrengen dat het bestaan van de wereld precair is, omdat ze telkens een singuliere en tijdelijke verbinding aangaat met de mens.⁶⁵ Toch wordt dit precaire bestaan van de wereld verbloemd door de stand van zaken die zich vanzelfsprekend voordoen. De literatuur ontwerkelijk deze gegeven werkelijkheid, met als gevolg dat de precaire wereld van de lezer zich alsmaar anders toont.⁶⁶ De bestaanswijze van literatuur is niet een tastbaar of waarneembaar bestaan, maar is wel een “vorm van in-de-wereld-zijn die tegelijkertijd buiten en binnen ‘de’ wereld is.”⁶⁷ Volgens Van Rooden staat de literatuur met één voet in de gegeven werkelijkheid van een bepaald moment en tegelijkertijd met één voet buiten deze gegeven werkelijkheid, omdat literatuur zich op het vluchtpunt bevindt waar nieuwe verbindingen ontstaan en de precaire wereld kortstondig opnieuw wordt gevormd.

Van Rooden brengt Bourriauds relationaliteit, Blanchots theorie over de ontwerkelijkheid van de werkelijkheid en Nancy’s theorie over de wereld tussen haakjes zetten onder de noemer *maniergebondenheid* samen, want “er is daarom altijd slechts sprake van *een* wereld als een tijdelijk betekenisvol verband en het is deze vorm van wereldlijkheid die literatuur uitdrukt.”⁶⁸ De relaties komen elke keer opnieuw tot stand, aangezien elk prozawerk unieke relaties aangaat. Bovendien is het prozawerk dat ’s avonds onder de sterrenhemel wordt gelezen niet hetzelfde prozawerk dat ’s ochtends tijdens het ontbijt wordt gelezen, omdat de roman dan op een andere manier bestaat.⁶⁹ Hieruit kunnen we afleiden dat de ontologische benadering op elk literair werk betrekking heeft.

2.4 Verantwoordelijkheid van de lezer en een casuïstisch perspectief

Van Rooden kent in het relationele paradigma verantwoordelijkheid toe aan de lezer. De ontologische benadering van literatuur is anders dan bijvoorbeeld de sociaal-culturele benadering. De sociaal-culturele benadering is een benadering op het ontische niveau en literatuurwetenschappers bestuderen vanuit deze benadering alleen de literaire werken die passen binnen het sociaal-culturele kader.⁷⁰ Alleen de werken die passen binnen het sociaal-cultureel kader kunnen de grenzen van dit kader openbreken. Een voorbeeld van een literair werk dat past binnen dit kader is de roman *Het gym* van de auteur Karin Amatmoekrim. Amatmoekrim toont in haar roman de verschillende conventies tussen witte kinderen uit gegoede families en tussen zwarte kinderen uit de achterstandswijk. De protagonist van het verhaal, de Surinaamse Sandra, gaat als enige kind uit de achterstandswijk naar het gymnasium.⁷¹ Door de conventies op het gymnasium en in de achterstandswijk te tonen breekt Amatmoekrim de vanzelfsprekende conventies van de Nederlandse gymnasiumcultuur open. Van Rooden beschouwt een ontische benadering als effectieve benadering wanneer de literatuur onzichtbare conventies, in dit geval

---

⁶⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 97.

⁶⁶ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 98–100.

⁶⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 98.

⁶⁸ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁶⁹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100/101.

⁷⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 99.

⁷¹ Karin Amatmoekrim, *Het gym*, 3^e dr. (Amsterdam: Prometheus, 2011), 10–14.

binnen de kaders van sociaal-cultureel, zichtbaar maakt, zoals de roman *Het gym*. Maar op het ontische niveau moet niet de maatschappelijke waarde van literatuur gezocht worden, want “dan leidt dat ofwel tot de conclusie dat slechts een heel beperkt aantal werken van maatschappelijk belang is, ofwel tot de conclusie dat het niet zozeer het fenomeen literatuur is wat maatschappelijk belang heeft, maar enkel bepaalde teksten die bepaalde thema’s op een bepaalde manier behandelen.”⁷² De ontologische benadering heeft betrekking op alle werken die men ‘literair’ wil en kan noemen, er is geen referentiekader waar de lezer aan kan afmeten of een werk wel of geen literair werk is.⁷³ Volgens Van Rooden is een referentiekader niet van belang, omdat het bij de ontologische benadering draait om het contact met de bestaanswijze van literatuur.⁷⁴ Door ons contact met de bestaanswijze van literatuur, doorbreekt literatuur de wereld waarin wij ons bevinden. Dit komt door de tijdelijke en singuliere relaties die literatuur steeds legt met onze werkelijkheid. Dit gebeurt steeds op een andere manier, zodoende dat Van Rooden, benoemd in onderdeel 2.3, stelt dat een literair werk ’s ochtend anders bestaat dan ’s avond.

Naast de verantwoordelijkheid van de lezer, stelt Van Rooden in haar aanzet voor een toekomstige basis van het relationele paradigma in de literatuurbeschuwing, dat letterkunde niet gebaseerd moet zijn op de nationale taalgrenzen, zoals bijvoorbeeld de Nederlandse taal- en cultuurstudies en de Spaanse taal- en cultuurstudies. Ze pleit niet voor een mondiaal literatuurwetenschappelijk perspectief, maar voor een casuïstisch perspectief waar elk literair werk in zijn uniciteit wordt bestudeerd.⁷⁵ In het relationele paradigma zou de geschreven taal van een literair werk immers van secundair belang zijn: “De literaire werking van een werk komt weliswaar tot stand op basis van de tekst en daarmee van de taal waarin die tekst is geschreven, maar voor het begrip van die literaire werking is deze taal slechts één van de elementen.”⁷⁶ Naar welke elementen Van Rooden in dit citaat verwijst, licht ze verder niet toe. Taal is van secundair belang, omdat taal een ontisch element is. Het relationele paradigma is niet gericht op het ontische niveau. We moeten ons dan ook niet richten op de uitdrukking van literair werk middels de geschreven taal, maar op het contact die de bestaanswijze van literatuur met ons aangaat.

2.5 Samenvatting

Het relationele paradigma verschilt van het romantische paradigma. In het romantische paradigma wordt literatuur beschouwd als de grote vereniger. In het relationele paradigma zoekt Van Rooden de bestaanswijze van literatuur in relationaliteit, waarbij de autonomie en het engagement van literatuur gelegen is in het verbinding-leggend zijnde dat de literatuur is. Het dualisme tussen autonomie en engagement wordt in het relationele paradigma overwonnen: de literatuur legt singuliere en tijdelijke relaties met de werkelijkheid van de lezer. Telkens bestaat hetzelfde prozawerk, gedicht of dezelfde

---

⁷² Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁷³ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁷⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁷⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 102/103.

⁷⁶ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 102.

roman op een andere manier door de tijdelijk tot stand gekomen relaties. De lezer bepaald wat hij 'literair' wil noemen. Dit baseert de lezer niet op de taal van het geschreven werk maar op zijn contact met de bestaanswijze van literatuur.

Hoofdstuk 3 – De verantwoordelijkheid van de lezer en taal als element

In hoofdstuk 2 heb ik Van Roodens relationeel paradigma uiteengezet. Ik toonde in onderdeel 2.4 aan dat de lezer in het relationele paradigma een grote verantwoordelijkheid krijgt toegewezen, want de lezer bepaalt of hij geschreven werk ‘literair’ noemt. Daarnaast stelt Van Rooden dat taal in het relationele paradigma van secundair belang is. In dit hoofdstuk zal ik allereerst mijn twee punten van kritiek op de verantwoordelijkheid die de lezer krijgt toegewezen beargumenteren. Daarna zal ik mijn punt van kritiek op Van Roodens opvatting over taal als element beargumenteren.

Voor ik mijn kritiek behandel, wil ik kort stilstaan bij Van Rooden die aangeeft dat: “De ontologische benadering van het relationele paradigma heeft daarentegen betrekking op alle werken die we literatuur willen noemen.”⁷⁷ In het relationele paradigma kan een lezer een geschreven werk ‘literair’ noemen, dit is onafhankelijk van de ontische eigenschappen van het werk. Ik ben van mening dat Van Rooden, wanneer ze spreekt over literatuur, een onderscheid moet aanbrengen tussen orale literatuur en geschreven literatuur.⁷⁸ Ook al behoort dit onderscheid tot het ontische niveau, omdat het onderscheid is gebaseerd op eigenschappen van de vorm van literatuur, vind ik het van belang dat dit onderscheid wordt aangebracht. Van Rooden spreekt over ‘alle werken die we literatuur willen noemen’, maar ‘alle werken’ impliceert dat Van Rooden zich richt op zowel orale literatuur als geschreven literatuur. In haar werk *Literatuur, autonomie en engagement* behandelt Van Rooden alleen geschreven literatuur. Mijns inziens is het overzichtelijker als Van Rooden verwijst naar ‘geschreven werken’.

3.1 Verantwoordelijkheid van de lezer

Van Rooden stelt in sub-paragraaf ‘Maatschappelijk belang, ontologisch bezien: literatuur als het gebeuren van de wereld zelf’ uit het werk *Literatuur, autonomie en engagement* het volgende over de rol van de lezer: “De ontologische benadering van het relationele paradigma heeft daarentegen betrekking op alle werken die we literatuur willen noemen, van clichématige genreliteratuur tot grensverleggend proza, van modernistische vormexperimenten tot historische romans. Zoals ik heb willen aangeven moet het belang in deze relationele benadering gezocht worden in ons contact met de soort bestaanswijze die literatuur is, onafhankelijk van stijl, thematiek of genre.”⁷⁹ Dit citaat toont aan dat de lezer in het relationele paradigma een grote verantwoordelijkheid heeft, hij is immers degene die een geschreven werk ‘literair’ noemt. De literatuur doorbreekt tegelijkertijd de werkelijkheid van de lezer en legt nieuw singuliere relaties. Het doorbreken van de werkelijkheid ontstaat door het contact tussen de lezer en de bestaanswijze van de literatuur. Dit brengt mij bij het eerste probleem. Van Rooden geeft aan dat de lezer verantwoordelijk is voor de erkenning van literatuur zonder dat de lezer een referentiekader heeft, omdat het referentiekader zich bevindt op het ontische niveau. Het enige wat de lezer als referentiekader kan beschouwen op het ontologische niveau is, mijns inziens, zijn contact met

---

⁷⁷ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

⁷⁸ G.J. Vis e.a., “Alfabetische lijst van termen,” in *Algemeen letterkundig Lexicon* (2012), https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03080.php (geraadpleegd 5 juni 2021).

⁷⁹ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 100.

de bestaanswijze van literatuur. Dit contact verschilt per lezer, waardoor een persoon een geschreven werk ‘literair’ noemt en dat een ander persoon hetzelfde werk ‘niet-literair’ noemt. Ik zal hieronder een voorbeeld bespreken waarin zowel lezer A als lezer B dezelfde geschreven werken lezen.

- I. Lezer A leest een overlijdensbrief en noemt dit ‘literair’. De vanzelfsprekende relatie tussen de lezer en de werkelijkheid wordt doorbroken. Lezer B leest dezelfde overlijdensbrief en noemt dit ‘niet-literair’. De vanzelfsprekende relatie die de lezer tot de wereld heeft wordt niet doorbroken.

- II. Lezer B leest de handleiding van een kast en gaat aan de hand daarvan de kast in elkaar zetten. Nadat de kast in elkaar is gezet noemt persoon B de handleiding ‘literair’. De vanzelfsprekende relatie tussen de lezer en de werkelijkheid wordt doorbroken. Lezer A leest dezelfde handleiding van een kast en gaat aan de hand daarvan de kast in elkaar zetten. Nadat de kast in elkaar is gezet, noemt lezer A de handleiding ‘niet-literair’.

In de voorbeelden I en II lezen zowel lezer A als lezer B dezelfde geschreven werken. Zowel lezer A als lezer B baseren zich op het contact met het werk en gebaseerd op dit contact noemen ze een werk ‘literair’ of ‘niet-literair’. De bestaanswijze van literatuur kan de werkelijkheid van de lezer doorbreken, wanneer lezer A of lezer B het werk ‘literair’ noemt. Is het mogelijk dat het per persoon verschilt wat hij ‘literair’ noemt en wat niet? – Ja. Van Rooden kan tegen mijn voorbeeld ingaan door te beargumenteren dat elk contact dat de bestaanswijze van literatuur aangaat met een lezer een uniek geval is. Omdat Van Rooden, zoals ik aangaf in onderdeel 2.4, veronderstelt dat elk literair werk vanuit een casuïstisch perspectief dient te worden bestudeerd. Maar het unieke contact tussen de lezer en de bestaanswijze van literatuur als referentiekader verklaart niet waarom de ene lezer een geschreven werk wel ‘literair’ noemt en de andere lezer niet. Waarop kunnen literaire beschouwingen en literatuuronderzoeken zich stelen als ‘literair’ steeds afhankelijk is van uniek contact?

Dit brengt mij bij het tweede probleem. In onderdeel 2.3 toonde ik aan dat Van Rooden stelt dat een literair werk de wereld van de lezer kan doorbreken en dit doorbreken kan steeds op een andere manier geschieden. Van Rooden verklaart dit door te benadrukken dat een literair werk ’s ochtends op een andere manier bestaat dan ’s avonds.⁸⁰ Ik ben van mening dat deze schommelende bestaanswijze een knipperlichtverhouding tot stand brengt in het contact tussen de lezer en de bestaanswijze van literatuur. Ik zal mijn argument onderbouwen aan de hand van het volgende voorbeeld:

- 1) Persoon T leest maandagochtend een geschreven werk en noemt dit werk ‘literair’.
- 2) Persoon T leest maandagmiddag hetzelfde geschreven werk en noemt dit werk ‘niet-literair’.

---

⁸⁰ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 101/102.

...

11) Persoon T leest donderdagmiddag hetzelfde geschreven werk en noemt dit werk 'literair'.

In het voorbeeld hierboven toon ik de knipperlichtverhouding tussen de lezer en het geschreven werk. Hetzelfde werk wordt door persoon T op verschillende momenten op de dag en op andere dagen gelezen. De ene keer noemt persoon T het werk 'literair' en de andere keer niet. Van Rooden kan aangeven dat dit inderdaad klopt, maar dat dit geen probleem is. Het werk vormt immers een relatie met de individuele lezer, een relatie die bovendien kan veranderen. Een relatie die kan veranderen zou verklaren waarom individuele lezers verschillende opvattingen hebben over wat 'literair' wordt genoemd, bijvoorbeeld bij grensgevallen: zijn de literaire thrillers van Saskia Noort 'literair' te noemen? Is een *graphic novel* een 'literair' stripboek? Ik begrijp dat het mogelijk is dat een individuele lezer een relatieve kijk heeft op geschreven werken die hij 'literair' noemt en dat deze relatieve kijk met verschillende individuele lezers wordt gedeeld. Toch vraag ik mij af wat voor invloed deze knipperlichtverhouding heeft op de bestaanswijze van literatuur. Van Rooden biedt hierop geen antwoord.

3.2 Taal als element en de materiële tekstvorm

Van Rooden stelt dat het dualisme tussen literaire autonomie en engagement wordt overwonnen door literatuur op het ontologisch niveau te beschouwen als een verbinding-leggend zijnde die singuliere relaties legt met de werkelijkheid van de lezer. Ik gaf in onderdeel 2.3 aan dat relationaliteit op het ontologische niveau is verwerkt in de bestaanswijze van literatuur als verbinding-leggend zijnde. Op het ontische niveau is relationaliteit niet verwerkt in de bestaanswijze van literatuur, maar in een bepaalde context en de daarbij horende conventies van die context.

De literatuurwetenschapper Johan Sonnenschein benadrukt in zijn artikel "Literatuurvergetelheid" de waarde van literatuur in materiële tekstvorm, naar mijn mening verwijst 'materiële tekstvorm' naar de taal van een literair werk die op papier zijn gedrukt. Zo vraagt hij zich af of Van Rooden haar eigen betoog niet ondermijnt doordat ze geen voorbeelden van literaire werken in haar pleidooi heeft opgenomen.⁸¹ Sonnenschein is namelijk van mening dat sommige Nederlandse auteurs, zoals Carry van Bruggen, Jacq Vogelaar en Charlotte Mutsaers, aan de hand van hun essayistische stijl Van Roodens relationele benadering van literatuur in de praktijk hebben gebracht.⁸² Zo stelt hij: "De meest houdbare romantische én moderne auteurs hebben altijd een verhouding gezocht tot het punt waaraan niet te raken is zonder vernietiging van alle 'ontische' fenomenen: de normtaal en het ordelijk denken. Juist dat zorgde voor steeds nieuwe vormen, nieuwe verhoudingen tot het zijn, of leven, enzovoorts."⁸³ Sonnenschein noemt enkele auteurs die in de literaire praktijk al bezig waren (en

---

⁸¹ Johan Sonnenschein, "Literatuurvergetelheid," in *De Reactor*, 1 juli 2016. <https://www.dereactor.org/teksten/literatuurvergetelheid> (geraadpleegd 23 juni 2021).

⁸² Johan Sonnenschein, "Literatuurvergetelheid."

⁸³ Johan Sonnenschein, "Literatuurvergetelheid."

zijn) met het herzien van vaste ontische elementen en al naar nieuwe verhoudingen tot het bestaan zochten (en zoeken). Dit is in tegenstelling tot Van Rooden, zij bespreekt geen Nederlandse auteurs die met hun literaire werken zouden passen in het relationele paradigma. Integendeel, Van Rooden is van mening dat literaire werken en verhoudingen tot literatuur die passen bij het relationele paradigma nog geen voet aan de grond hebben gekregen.⁸⁴ Daarom pleit Van Rooden voor een toekomstige literatuurbeschouwing met het relationele paradigma als fundament. En in dit paradigma is taal van secundair belang. Dit onderbouwt zij als volgt: “De literaire werking van een werk komt weliswaar tot stand op basis van de tekst en daarmee van de taal waarin die tekst is geschreven, maar voor het begrip van die literaire werking is deze taal slechts één van de elementen. Binnen het relationele paradigma is literatuur zoals we zagen niet zozeer de uitdrukking van een bepaalde persoonlijke, historische of sociaal-culturele achtergrond, maar een specifieke werking die wordt opgeroepen door de manier waarop ze bestaat, als een volstrekt singuliere en unieke verbinding, bij elke lezing opnieuw, ook in vertaling.”⁸⁵ Door taal niet als een primair element van de literatuur te beschouwen, is het bestaan van literatuur louter afhankelijk van haar eigen bestaanswijze. Het lastige hieraan is dat, zoals ik aangaf in onderdeel 2.3, de bestaanswijze van literatuur niet tastbaar of waarneembaar is, terwijl het geschreven werk wel in tastbare vorm aan de lezer moet verschijnen. De lezer leest immers een werk in zijn eigen moedertaal, leest een vertaling of leest een werk in een vreemde taal.

Sonnenschein schrijft bovendien in zijn artikel “Literatuurvergetelheid” het volgende over Van Roodens koppeling tussen de autonomie en het engagement van literatuur: “In Van Roodens terminologie is literatuur een kwestie van autonomie én engagement. De mogelijkheid om in relatie met een zelfwettelijk zijn de wereld om te vormen tot grotere vrijheid. [...] Literair engagement is dan het gevolg geven aan het verlangen naar een taal die in staat is het leven om te smeden.”⁸⁶ Opvallend is dat Sonnenschein Van Roodens engagement interpreteert als een gevolg van ‘een verlangen naar een taal die het leven kan omsmeden’⁸⁷. Als literair engagement in het relationele paradigma verstopt zit in een verlangen naar een taal die het leven kan omsmeden, dan zouden we kunnen stellen dat het engagement van literatuur in het relationele paradigma ook gestoeld zit op het ontische niveau (thematiek, vorm, conventies, stijl, genre) en niet alleen op het ontologische niveau.

Sonnenschein interpreteert, naar mijn mening, het relationele paradigma als een paradigma dat zowel op het ontische als op het ontologische niveau manifesteert. Ik ben het met Sonnenschein eens, want de taal kan vanuit haar ontische status ook contact leggen met de werkelijkheid van de lezer. De taal van een werk kan bovendien nieuwe relaties met de werkelijkheid leggen. Bijvoorbeeld het gedicht ‘Mi have een droom’ (2009) van de dichter Ramsey Nasr. Nasr had voor dit gedicht een grammatica

---

⁸⁴ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 102/103.

⁸⁵ Van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement*, 102.

⁸⁶ Johan Sonnenschein, “Literatuurvergetelheid.”

⁸⁷ Ik interpreteer ‘omsmeden’ als ‘doorbreken’.

ontworpen.⁸⁸ In het interview met het tijdschrift *Onze Taal* noemt Nasr het volgende voorbeeld van zijn grammatica: “Het meest trots ben ik op een nieuwe vinding: een gebiedende wijs in de verleden tijd. [...] “keek me lopen”.”⁸⁹ Nasr heeft met zijn ontworpen grammatica een nieuwe taalvorm ontwikkeld, waarmee de literatuur op ontisch niveau een nieuwe relatie met de werkelijkheid van de lezer legt. Een ander voorbeeld is Georges Perec’s roman *La Disparition* (1969), in dit boek is geen een keer de letter ‘e’ opgeschreven. De roman *La Disparition* waarin de letter ‘e’ ontbreekt verschilt van een roman waarin geen letters ontbreken, zoals *Het Gym* van Amal Moekrim. Het werk *La Disparition* schept een nieuwe taalorde, een orde die de vanzelfsprekende status van taal met klinkers openbreekt en daardoor de werkelijkheid van de lezer doorbreekt. Kortom, taal als ontologisch element kan ook de werkelijkheid van de lezer doorbeken.

Volgens Van Rooden kan literatuur op ontologisch niveau de werkelijkheid van de lezer doorbreken. Maar, zoals we hierboven zagen, kan de taal van een literair werk ook de werkelijkheid doorbreken. Ik stel niet dat Van Rooden het ontische niveau of het ontologische niveau moet kiezen. Wel stel ik voor dat het relationele paradigma moet worden geherdefinieerd met het oog op een combinatie van het ontische niveau en het ontologische niveau. Beide niveaus verwezenlijken het contact tussen de literatuur en de werkelijkheid van de lezer.

---

⁸⁸ Arjen van Veelen, “Interview met Dichter des Vaderlands Ramsey Nasr ‘Wat de Tachtigers deden, is vergelijkbaar met straattaal’,” *Onze Taal* 79 (2010), 204.

⁸⁹ Arjen van Veelen, “Interview met Dichter des Vaderlands Ramsey Nasr ‘Wat de Tachtigers deden, is vergelijkbaar met straattaal’,” 25.

Conclusie

Aanleiding voor Van Roodens pleidooi voor het relationele paradigma is het theoretisch vacuüm dat sinds het einde van de Romantiek is ontstaan. Dit had twee gevolgen: 1) het romantische ideaal van deel-geheel-verhouding is in de vergetelheid is geraakt en 2) de spraakverwarring over het begrip ‘autonomie’. Van Rooden poogt middels het relationele paradigma een nieuw theoretisch fundament te creëren waarbij literatuur op het ontologische niveau wordt benaderd. In deze thesis heb ik geprobeerd een antwoord te formuleren op mijn hoofdvraag: *in hoeverre kan taal als ontisch element van een (literair) werk van secundair belang zijn als de lezer bepaald of een werk al dan geen literair werk is?* We kunnen concluderen dat Van Roodens opvatting over de verantwoordelijkheid van de lezer tot problemen leidt. Ik heb beargumenteerd dat het enige referentiekader dat de lezer kan hanteren, is gebaseerd op zijn contact met de bestaanswijze van literatuur. Dit is problematisch, omdat twee lezers dezelfde tekst anders kunnen noemen: een literair werk of een niet-literair werk. Bovendien kan de lezer in het oneindige hetzelfde werk op het ene moment ‘literair’ noemen en op het andere moment ‘niet-literair’ noemen. Daarnaast stelt van Rooden dat taal van secundair belang is, omdat taal een ontisch element is. Wij kunnen concluderen dat taal als ontisch element ook de werkelijkheid van de lezer kan doorbreken. Hieruit kunnen we afleiden dat taal als ontisch element niet van secundair belang dient te zijn in het relationele paradigma, maar net als de bestaanswijze van literatuur bijdraagt aan het doorbreken van de werkelijkheid van de lezer.

Met mijn kritiekpunten is Van Roodens werk *Literatuur, autonomie en engagement* nog niet afgedaan. Van Rooden biedt immers een nieuw perspectief op het theoretisch vacuüm waar literatuurbeschouwing sinds het einde van de Romantiek in verkeert. Van Rooden poogt via een ontologische benadering een nieuw fundament te vormen. Dit is op uitsluitend het ontologische niveau niet mogelijk, omdat de taal als ontisch element van belang is in het relationele paradigma. Deze thesis was te klein om een aanzet te schrijven voor een relationeel paradigma dat bestaat uit een combinatie van ontologische en ontische benaderingen. Ik hoop dat mijn thesis deuren opent voor filosofen die zich willen verdiepen in een relationeel paradigma dat bestaat uit een combinatie van ontische en ontologische benaderingen.

Bibliografie

Amatmoekrim, Karin. *Het gym*, 3^e dr. Amsterdam: Prometheus, 2011. 1e dr. 2011.

Barnas, Maria. *Nachtboot*, 2e dr. Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot, 2019. 1e dr. 2018.

Bourriaud, Nicolas. *Relational Aesthetics*. Translated by Simon Pleasance and Ronza Woods. With the participation of Mathieu Copeland. Dijon: Les Presses du réel, 2002.

Boven, Erica van en Mary Kemperink. *Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de negentiende en twintigste eeuw*, 2e dr. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2012. 1e dr. 2006.

Doorman, Maarten. *De navel van Daphne. Over beeldende kunst en engagement*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker/Prometheus, 2016.

Raffoul, François. “The Creation of the World.” In *Jean-Luc Nancy and Plural Thinking : Expositions of World, Ontology, Politics, and Sense*, edited by Peter Gratton and Marie-Eve Morin, 13–26. Albany: State University of New York Press, 2012.

Rancière, Jacques. *Het esthetische denken*. Vertaling: Walter van der Star. Amsterdam: Valiz, 2007.

Sonnenschein, Johan. “Literatuurvergetelheid.” In *De Reactor*, 1 juli 2016. <https://www.dereactor.org/teksten/literatuurvergetelheid> (geraadpleegd 23 juni 2021).

Rooden, Aukje van. *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Veelen, Arjen van. “Interview met Dichter des Vaderlands Ramsey Nasr ‘Wat de Tachtigers deden, is vergelijkbaar met straattaal.’” *Onze Taal* 79 (2010), 204–207.

Vis, G.J., P.J. Verkruijse, H. Van Gorp, D. Delabastita, G.J. van Bork, Lars Bernaerts, Frank Willaert, Esther op de Beek en Nina Geerdink. “Alfabetische lijst van termen.” In *Algemeen letterkundig Lexicon (2012)*. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03080.php (geraadpleegd 5 juni 2021).

Wheeler, Michael. "Martin Heidegger." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition)*, edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/> (geraadpleegd 31 mei 2021).